

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.39>

ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД

Котвяковський Ю.О.,

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри правосуддя та філософії

Сумського національного аграрного університету

ORCID: 0000-0003-4684-4623

Ободєєва К.Ю.,

здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти

за спеціальністю 081 «Право»,

Сумський національний аграрний університет

Котвяковський Ю.О., Ободєєва К.Ю. Принципи цивільного судочинства в Стародавньому Римі: історико-правовий огляд.

В статті авторами розкрито генезу принципів національного цивільного судочинства, на основі аналізу римського права. Відзначено, що принципи цивільного судочинства Стародавнього Риму заклали основу для більшості сучасних правових систем у всьому світі. Римська правова традиція з її складними структурами та переконливою філософією є важливим джерелом знань не лише для науковців та здобувачів вищої освіти, а й практикуючих юристів. Принципи цивільного процесу в Стародавньому Римі впливають з комплексного розуміння того, як функціонувала правова система. В основі цих принципів лежить складна система, покликана підтримувати правосуддя, сприяти справедливості та забезпечувати доступ до суду для всіх громадян. У Стародавньому Римі судочинство регулювалося набором принципів, які були відомі насамперед зі звичаєвої практики, а згодом були кодифіковані в таких джерелах права, як «Corpus Juris Civilis». Ці принципи мали на меті збалансувати терези правосуддя серед конкуруючих інтересів різних зацікавлених сторін, включаючи окремих учасників судового процесу, державу та суспільство в цілому. Кожен принцип функціонував не лише як правило, але й як відображення ширших суспільних цінностей, що охоплюють поняття справедливості, підзвітності та доброчесності судового процесу. У статті авторами досліджено принцип верховенства права, принцип диспозитивності, принцип змагальності, принцип публічності, принцип гласності, принцип справедливості.

На підставі критичного аналізу представлених в юридичній науці поглядів вчених, авторами підсумовано, що саме римський цивільний процес став фундаментом формування прин-

ципів цивільного процесу багатьох сучасних правових систем, які дають безцінне уявлення про природу правосуддя, формалізм і роль тлумачення права. Римське право залишається важливою темою в юридичних дослідженнях, надаючи фундаментальні знання про еволюцію правових інститутів і процедур. Воно дозволяє сучасним юристам зрозуміти причини багатьох сучасних правових інновацій. Оскільки правові системи продовжують розвиватися, принципи цивільного судочинства, що походять із Стародавнього Риму, безсумнівно, впливатимуть на поточні дискусії про справедливість, рівність і верховенство права.

Ключові слова: принцип цивільного процесу, римське право, судочинство, рецепція римського права, принцип верховенства права та верховенства закону, принцип гласності, принцип змагальності, принцип диспозитивності, принцип публічності.

Kotvaykovskiy Y.O, Obodyeva K.Y. The principles of civil proceedings in Ancient Rome: a historical and legal review.

In the article, the authors analyze the genesis of the principles of national civil procedure based on the analysis of Roman law. It is noted that the principles of civil procedure of Ancient Rome laid the foundation for most modern legal systems around the world. The Roman legal tradition, with its complex structures and convincing philosophy, is an important source of knowledge not only for scholars and higher education students, but also for practicing lawyers. The principles of civil procedure in ancient Rome stem from a comprehensive understanding of how the legal system functioned. At the heart of these principles is a complex system designed to uphold justice, promote fairness, and ensure access to the courts for all citizens. In ancient Rome, judicial

proceedings were governed by a set of principles that were known primarily from customary practice and later codified in sources of law such as the *Corpus Juris Civilis*. These principles were intended to balance the scales of justice among the competing interests of various stakeholders, including individual litigants, the state, and society as a whole. Each principle functioned not only as a rule, but also as a reflection of broader societal values encompassing the concepts of fairness, accountability and integrity of the judicial process. In this article, the authors analyze the rule of law, the principle of dispositivity, the principle of competition, the principle of publicity, the principle of transparency, and the principle of justice.

Based on a critical analysis of the views of scholars presented in legal science, the authors conclude that it was the Roman civil procedure that became the foundation for the formation of the principles of civil procedure of many modern legal systems, which provide invaluable insights into the nature of justice, formalism and the role of law interpretation. Roman law remains an important topic in legal research, providing fundamental knowledge about the evolution of legal institutions and procedures. It allows modern lawyers to understand the reasons for many modern legal innovations. As legal systems continue to evolve, the principles of civil justice originating in ancient Rome will undoubtedly influence current discussions about justice, equality, and the rule of law.

Key words: principle of civil procedure, Roman law, legal proceedings, reception of Roman law, principle of the rule of law and law, principle of publicity, principle of adversariality, principle of dispositivity, principle of publicity.

Постановка проблеми. Принципи цивільного судочинства Стародавнього Риму заклали основу для більшості сучасних правових систем у всьому світі. Римська правова традиція з її складними структурами та переконливою філософією є важливим джерелом знань не лише для науковців та здобувачів вищої освіти, а й практикуючих юристів. Принципи цивільного процесу в Стародавньому Римі впливають з комплексного розуміння того, як функціонувала правова система. В основі цих принципів лежить складна система, покликана підтримувати правосуддя, сприяти справедливості та забезпечувати доступ до суду для всіх громадян. У Стародавньому Римі судочинство регулювалося набором принципів, які були відомі насамперед зі звичаєвої практики, а згодом були кодифіковані в таких текстах, як «*Corpus Juris Civilis*» («Корпус цивільних законів»). Ці принципи мали на меті збалансувати терези правосуддя серед конкуруючих інтересів різних зацікавле-

них сторін, включаючи окремих учасників судового процесу, державу та суспільство в цілому. Кожен принцип функціонував не лише як правило, але й як відображення ширших суспільних цінностей, що охоплюють поняття справедливості, підзвітності та добросовісності судового процесу. Розуміння взаємодії цих принципів є важливим для розуміння розвитку цивільного процесу в Римі та за його межами.

Ця стаття має на меті дослідити римську правову систему, її подальшу еволюцію, ключові принципи цивільного судочинства та вплив, який вона має на сучасні правові системи.

Стан опрацювання проблематики. Окреслені питання були у фокусі дослідження істориків, вчених-романістів, вчених-цивілістів та практикуючих юристів, зокрема Л. Баранової, В. Борисової, Р. Калюжного, Ю. Котвяковського, А. Олійник, Г. Пастушка, О. Підпригори, Є. Харитонова, Н. Шелевер, І. Ярошенко, М. Ясинка та інших.

Виклад основного матеріалу. Фундамент римського права можна простежити в Законах XII таблиць, створених у 5 столітті до нашої ери. Ці закони мали на меті створити письмовий правовий кодекс, на який можна було б посилалися у всіх правових спорах, зменшуючи таким чином кількість свавільних судових рішень. Закони XII таблиць представляли собою значний перехід від усних традицій до більш формалізованої правової бази, гарантуючи, що всі громадяни, незалежно від соціального статусу, мали доступ до однакових правових стандартів. Ця кодифікація не лише допомагала вирішувати суперечки, але й слугувала засобом просвіти населення щодо їхніх прав та обов'язків.

З розвитком суспільства ускладнювалася і правова система Стародавнього Риму. Римляни розробили всеосяжний звід законів, який включав як приватне, так і публічне право, демонструючи помітний баланс між особистими правами та державною владою. Еволюція римського права також відображала мінливу динаміку суспільства, включаючи розширення Римської імперії, що вимагало адаптації законів для управління різними групами населення і культурами. Ця адаптивність дозволила римському праву інкорпорувати елементи з різних завойованих територій, збагативши свої правові традиції та практики.

Римські юристи цивільний процес не виділяють як окрему галузь права, а поєднували цивільне право та судочинство в одне ціле [9, с. 280].

Спочатку цивільний процес у Стародавньому Римі базувався на жорсткому формалізмі, відомому як *legis actiones* та в науковій літературі отримав назву легісакційного процесу. Характерними рисами цього процесу були жорсткий

формалізм і урочистість. Він являв собою складний обряд, що складався з дій ритуального характеру. Усі слова і жести сторін у спорі повинні були точно відповідати встановленим законом приписам і мали вирішальне значення. Будь-який відступ від встановлених законом фраз означав поразку у справі [3, с. 59].

Процедура *legis actiones* характеризувалася зосередженістю на словесних формулах і конкретних фразах, які необхідно було виголошувати в суді, що покладало значний тягар на учасників судового процесу. Процес був не лише складним для пересічного громадянина, але й надавав перевагу тим, хто мав юридичну освіту, що призводило до створення системи, яка часто позбавляла менш освічених людей можливості ефективно орієнтуватися в правовому полі. Крім того, опора на усну традицію означала, що точність судового розгляду значною мірою залежала від пам'яті та красномовства сторін, що вносило елемент невизначеності в результати справ.

У II столітті до н.е. виникла формулярна система як більш гнучка альтернатива *legis actiones* та отримала назву процес по формулі або формулярний процес. За цієї системи претор видавав формулу, яка окреслила питання, що підлягають вирішенню, дозволяючи більшу свободу тлумачення. Як зазначає Р. Калужний, основною характеристикою формулярного процесу була неформальність, оскільки сторони вже у довільній манері висловлювали свої претензії перед претором. Претор, вислухавши і зрозумівши юридичну сутність спору, давав правову кваліфікацію сутності спору і складав коротку записку (формулу) в кінці першої фази. Формулу в присутності свідків претор передавав позивачеві, а позивач – відповідачеві. Якщо відповідач приймав формулу, то встановлювалося засвідчення спору, а також наставляв обов'язок відповідача дати свідчення суддям [1, с. 27].

Ця значна зміна стала поворотним моментом в історії римського права, сприяючи більш справедливому процесу вирішення спорів і заохочуючи покладання на розум, а не на просту формальність. Формулярна система не лише впровадила судочинство, але й сприяла розвитку правових принципів, які можна було адаптувати до складності окремих справ. Як наслідок, роль преторів ставала дедалі важливішою; вони були не лише арбітрами закону, але й охоронцями справедливості, на яких покладалося завдання забезпечувати чесність і справедливість судового процесу. Ця еволюція заклала основу для більш досконалої правової бази, де можна було враховувати нюанси кожної справи, що в кінцевому підсумку привело до більш збалансованого підходу до цивільного права в Римі.

У післякласичний період утворюється єдиний процес, який зберіг свою назву як екстраординарний, тобто надзвичайний порядок, який містить спрощену процедуру розгляду справ – за одну стадію, на відміну від двох попередніх, що визначалося як безумовна перевага. Нововведеннями були офіційний виклик відповідача до суду і допущення оскарження судового рішення. Таким чином, в зазначений період вводиться апеляція, як можливість оскарження рішення судді до вищої інстанції. Право на апеляцію мали не лише сторони судового процесу, а й інші зацікавлені сторони.

«В екстраординарному процесі, як зауважують О. Підпригора та Є. Харитонов, зберігся і дістав подальшого розвитку принцип змагальності, однак був обмежений принцип публічності. Вперше було запроваджено мито на покриття судових витрат» [5, с. 125].

Отже, принципи цивільного процесу в Стародавньому Римі сформувалися на основі правових норм і звичаїв, що діяли в тогочасному суспільстві, а римський цивільний процес став основою для багатьох сучасних правових систем, і його принципи все ще відіграють важливу роль у правозастосуванні сьогодні.

Відповідно до статті 2 Цивільного процесуального кодексу України, основними засадами (принципами) цивільного судочинства є: 1) верховенство права; 2) повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін; 5) диспозитивність; 6) пропорційність; 7) обов'язковість судового рішення; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; 10) розумність строків розгляду справи судом; 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судові рішення [7]. Досліджуючи окреслене питання, констатуємо, що більшість принципів національного цивільного процесуального законодавства були рецепційовані з цивільного процесу Стародавнього Риму, а щодо окремих принципів був закладений фундамент для їх реалізації в майбутньому.

Як свідчить сучасний теоретичний і практичний досвід, найбільш продуктивним для розуміння верховенства права є тлумачення верховенства права «як певної суми щільно переплетених між собою принципів, котрі разом творять ядро доктрини конституціоналізму, а відтак є необхідним для будь-якого... демократичного суспільного устрою» [2]. *Принцип верховенства права* в Стародавньому Римі не був нормативно

закріплений, але одним із ключових принципів римського права є «*imperium legis*», що позначає імперативність закону, де рішення суддів не може суперечити закону. Таким чином, можемо припустити дію принципу верховенства закону. Судові рішення спиралися на встановлені закони, а не на довільні судження, що сприяло зміцненню почуття стабільності та довіри до правової системи. Громадяни могли не лише вимагати відшкодування, але й розуміти закони, що регулюють їхні спори. Така передбачуваність зменшувала побоювання щодо примхливого правління та закладає основу для сучасних демократичних ідеалів. Крім того, імперативність закону заохочувала повагу до правових процедур, оскільки римляни розуміли, що відхилення від встановлених норм призведе до непослідовності та несправедливості. Отже, для суддів, адвокатів та учасників судових процесів стало вкрай важливим суворе дотримання правових норм під час судових розглядів.

Принцип диспозитивності відігравав значну роль у цивільному процесі Стародавнього Риму, дозволяючи сторонам формувати свій спір. Цей принцип підкреслював автономію сторін у контролі над перебігом судового процесу, включаючи можливість укладати угоди, врегульовувати суперечки або визначати специфіку питань, що розглядаються. Більше того, диспозитивність сприяла розвитку культури співпраці у правових спорах. Замість того, щоб зіштовхнути сторони одна проти одної, фокус зміщувався в бік пошуку мирних рішень. Цей принцип не лише прискорював судочинство, а й зменшував навантаження на судову систему, підтримуючи суспільну злагоду. У сучасному цивільному процесуальному законодавстві «принцип диспозитивності якраз і покликаний забезпечити юридичну визначеність у спірних правовідносинах, при чому для обох сторін спору, як зазначають науковці М. Ясинок та Ю. Котвяковський, якщо один із учасників справи свідомо не використовує своє право на подання касаційної скарги (навіть якщо судові рішення не відповідає вимогам законності і обґрунтованості і існують передбачені законом підстави до його касаційного перегляду), то він таким чином добровільно і усвідомлено погоджується із тими правами та обов'язками, які визначив для нього суд. Його ж опонент в такому випадку також має право розраховувати на стабільність визначених рішенням суду положень відносно його прав та обов'язків» [10, с. 452].

Описуючі легісакційний, формулярний та екстраординарний процеси в Стародавньому Римі, необхідно звернути увагу на формування, розвиток та вдосконалення змагальної моделі судочинства, який передбачений і чинним ЦПК України [6, с. 52]. *Змагальність як принцип цивільного судочинства* підкреслювала зма-

гальний характер судочинства у Стародавньому Римі. Цей принцип передбачав, що кожна сторона повинна активно відстоювати свою позицію, гарантуючи, що всі аргументи, докази та перспективи будуть представлені перед судом. Змагальна структура була життєво важливою для досягнення всебічного правосуддя, оскільки вона дозволяла судді заслухати обидві сторони перед винесенням вердикту. Очікувалося, що кожна сторона старанно підготується і розробить стратегію для ефективного представлення своїх аргументів, що підкреслює важливість підготовки.

Цей принцип не лише розширив можливості учасників судового процесу, але й сприяв формуванню уявлення про те, що істина може з'явитися через зіткнення конкуруючих наративів. Роль судді змінилася на роль неупередженого арбітра, в обов'язки якого входило забезпечення обом сторонам рівних можливостей для представлення своїх аргументів.

Принцип публічності забезпечував прозорість цивільного судочинства в Стародавньому Римі. Відкриті судові процеси означали, що громадяни могли спостерігати за судовим процесом, апелювати до колективного рішення громади та зміцнювати суспільні норми щодо справедливості та чесності. Але вже зміна формулярного процесу на екстраординарний ознаменувала суттєві зміни, розгляд справ утратив публічний характер і відбувався у закритому приміщенні у присутності лише сторін і особливо поважних осіб, які мали право бути присутніми при цьому. Якщо позивач не з'явився на розгляд справи, провадження припинялося. У випадку неявки відповідача справа розглядалася заочно. Інститут заочного рішення, створений римськими юристами, зберігся до нашого часу. Заочне рішення відоме сучасному процесуальному законодавству багатьох країн. В українському цивільному процесі даний інститут запроваджений Цивільним процесуальним кодексом 2004 року [9, с. 287].

Необхідно також підкреслити, що в Стародавньому Римі починається фіксування процесу, тобто все що відбувалося в суді заносилося до судового протоколу, а отже формується *принцип гласності процесу*. Усне та письмове провадження були фундаментальними компонентами римського цивільного процесу. Хоча усні аргументи, як правило, представляли учасники судового процесу або їхні адвокати, письмова документація була не менш важливою. Так, усне провадження дозволяло негайно обговорювати та з'ясовувати питання, а письмові докази забезпечували постійний запис позовних вимог та заперечень.

Ця подвійність забезпечила комплексний підхід до правосуддя, збалансувавши потребу в

негайному вирішенні конфлікту з необхідністю документування судового процесу для подальшого використання. Усний компонент сприяв створенню динамічної атмосфери в залі судових засідань, де юридичні представники могли безпосередньо взаємодіяти з суддями, тоді як письмовий аспект забезпечував збереження всіх аргументів для нащадків. Таке поєднання не лише сприяло прозорості, але й дозволило більш ретельному вивченню фактів, оскільки судді могли повертатися до письмових записів при розгляді складних справ.

Для римлян *принцип справедливості* та його роль у бутті права були іманентно даними, виходячи з основних світоглядних настанов римсько-античної людності. Римське право з часів свого виникнення прагнуло справедливості, тому той, хто не переслідував цю мету в своїй діяльності, не міг бути юристом. Римські юристи говорили про справедливість як про «начало рівності всіх у сфері права і перед законом» [4, с. 33-34]. Справедливість була наскрізною темою, яка пронизувала принципи цивільного судочинства в Стародавньому Римі. Цей принцип диктував, що результати повинні бути справедливими і ґрунтуватися на чесному дослідженні фактів. Справедливість розглядалася не просто як результат судового процесу, а як невід'ємна частина процесуальних засад.

Від римських магістратів і суддів очікувалося, що вони активно здійснюватимуть правосуддя, гарантуючи, що їхні рішення відображатимуть справедливість, а не просто дотримуватимуться букви закону. Ця прихильність до правосуддя по суті означала, що судді повинні бути бути проникливими інтерпретаторами як права, так і справедливості.

Як слушно зауважує Н. Шелевер, справедливість – це моральне і правове явище. Це особлива якість права. Мета правосуддя одна – винесення справедливого судового рішення, дотримання основних прав і свобод людини і громадянина. Претори вимагали здійснення судочинства у відповідності до принципу справедливості. Прогалини у законодавстві заповнювалися також на підставі принципу справедливості [8, с. 152].

Вплив римського цивільного процесу особливо помітний у розвитку європейської традиції цивільного права. Багато сучасних правових систем, особливо в Європі, побудовані на принципах, які беруть свій початок у римському праві.

Римські вчені-юристи допомогли консолідувати правову думку в кодифіковані системи, які і сьогодні слугують основою для законодавства в різних країнах. Процес кодифікації, який серйозно розпочався з *Corpus Juris Civilis* за часів імператора Юстиніана, створив всеосяжну правову базу, яка наголошувала на ясності та до-

ступності. Такий підхід заклав основу для систематичної організації права, що є відмінною рисою сучасних правових кодексів у таких країнах, як Франція, Німеччина та Італія. Ретельна класифікація правових принципів і акцент на письмових законах забезпечили те, що спадщина римського права залишається невід'ємною частиною правового ландшафту Європи.

Висновки. Спадщина римського цивільного процесу є глибокою і продовжує формувати сучасні правові рамки. Принципи, встановлені в Стародавньому Римі, дають безцінне уявлення про природу правосуддя, формалізм і роль тлумачення права. Сьогодні студенти-правники та юристи-практики постійно звертаються до римських правових концепцій, застосовуючи їх у сучасному контексті для вирішення складних правових питань.

Римське право залишається важливою темою в юридичних дослідженнях, надаючи фундаментальні знання про еволюцію правових інститутів і процедур. Воно дозволяє сучасним юристам зрозуміти причини багатьох сучасних правових інновацій. Оскільки правові системи продовжують розвиватися, принципи цивільного судочинства, що походять із Стародавнього Риму, безсумнівно, впливатимуть на поточні дискусії про справедливість, рівність і верховенство права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Калюжний Р.А. Римське приватне право: Курс лекцій. Київ: Істина, 2005. 144 с.
2. Олійник А. Верховенство права як засада цивільного судочинства. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Verhovenstvo_prava_zasada_sud.pdf (дата звернення: 21.09.2024).
3. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової. Харків: Право, 2008. 224 с.
4. Пастушок Г.І. Значення основоположних цінностей римського права для формування правової традиції Європейського Союзу. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. Вип. 8. С. 31–37.
5. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підруч. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
6. Суховецький О.О., Мамницький В.Ю. вплив змагальності та деяких інших принципів за римським правом на розвиток моделі цивільного судочинства України та судової практики на сучасному

- етапі: історико-правовий аспект. *Юридичний електронний журнал*. 2024. № 1. С. 59–65.
7. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 21.09.2024).
 8. Шелевер Н.В. Принцип справедливості в римському праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 148–153.
 9. Ярошенко І.С. Актуальні питання римського цивільного процесу. *Правове регулювання економіки*. 2012. № 11-12. С. 278–290.
 10. Ясинок М.М., Котвяковський Ю.О. Правова парадигма принципу верховенства права у касаційному провадженні в цивільному судочинстві. *Наукові перспективи*. 2022. № 6(24). С. 445–454.